УДК 82.091
DOI https://doi.org/10.31652/3041-1084-2024-4-03

Аркадій Любченко: дискурс етики та естетики

Arkadii Liubchenko: The Discourse of Ethics and Aesthetics

Павлюк Ігор Зиновійович,
доктор наук із соціальних комунікацій,
старший науковий співробітник,
провідний науковий співробітник Інституту літератури
імені Т. Г. Шевченка НАН України,
професор кафедри української преси
Львівського національного університету імені Івана Франка,
письменник
orcid.org/0000-0001-8698-3498

Анотація. Образ (міф) автора, як і образ християнського Бога, триєдиний, гармонійно складений із тексту-біографії-зовнішнього образу письменника, де образ автора (фото, скульптора, мальований портрет) — троюрідна складова міфу, але мусить бути за законами алхімії та метафізики, як плюс і мінус у фізиці, як кислота і основа у хімії. Буває, що біографія автора цікавіша, ніж текст, а буває, що вона сіра (бухгалтерська), не цікава (або й зовсім не відома, як міфічного автора «Слово о полку Ігоревім»), але в історії літератури зостається знаковий твір-текст невідомого автора (ноунейм — окрема категорія авторів), а буває гармонійне поєднання: цікаві, навіть знакові, і текст, і життєтекст. Особливо у контексті романтизму, де біографія поета — одночасно героїчний епос, як у лорда Байрона, Артюра Рембо, чи в Тараса Шевченка. Суспільство, що ідеалізує чи ідолізує донощиків, навіть не знаючи, не вірячи, що вони (ті чи інші письменники) можуть апріорі бути такими,— приречене на духовно-фізичну деградацію (аж до самознищення) за універсальними (ще не вивченими наукою

і, можливо, такими, що й не піддаються людському розумінню) законами народжень і взаємопереходу енергій Універсуму. У цьому контексті цікаві-важливі-корисні текст-надтекст-підтекст-життєтекст Аркадія Любченка, якого енциклопедії визначають як українського радянського письменника, літературного критика, секретаря ВАПЛІТЕ, автора книг повістей («Вертеп»), оповідань («Зима»), новел («Via dolorosa»), п'єс, рецензій на шпальтах радянських та нацистських часописів, який брав участь у боротьбі за українську державність, служив у війську УНР, колабораціоніста із нацистською Німеччиною в роки Другої світової війни, етика творчої поведінки якого настільки аморальна, що естетика його текстів алхімічно нейтралізована нею.

Ключові слова: етика, естетика, колабораціонізм, донос, пасквіль, тоталітаризм, нацизм, більшовизм, аморальність.

Abstract. The image (myth) of the author, like that of the Christian God, is triune, harmoniously composed of the text-biography-external image of the writer, where the author's image (photo, sculptor, painted portrait) is a tertiary component of the myth. However, according to the laws of alchemy and metaphysics, it must function like the positive and negative in physics or acid and base in chemistry. Sometimes the author's biography is more intriguing than the text itself, while at other times, it is dull (bureaucratic), uninteresting (or even entirely unknown, as in the case of the mythical author of "The Tale of Ihor's Campaign"). Yet, in literary history, a significant work remains associated with an anonymous author (the "no-name" category of writers). In other instances, there is a harmonious combination: both the text and the life-story are noteworthy. This is especially true in the context of Romanticism, where the poet's biography simultaneously becomes a heroic epic, as seen in the lives of Lord Byron, Arthur Rimbaud, or Taras Shevchenko.

A society that idealizes or idolizes informants, even without knowing or believing that these (or other) writers could ever be such, is doomed to spiritual and physical degradation (even to self-destruction) according to universal laws of the birth and transformation of energies in the Universe, which are not yet studied by science and may not even be comprehensible to human reason.

In this context, the interesting, important, and valuable text-meta-text-subtext-life-text of Arkadii Liubchenko is notable. Encyclopaedias define him as a Ukrainian Soviet writer, literary critic, secretary of VAPLITE (Free Academy

of Proletarian Literature), author of novel in short stories (“Vertep”), short stories (“Winter”), novellas (“Via Dolorosa”), plays, and reviews published in both Soviet and Nazi journals. He participated in the fight for Ukrainian statehood, served in the Ukrainian People’s Republic army, collaborated with Nazi Germany during World War II, and his creative ethics were so immoral that the aesthetics of his texts were alchemically neutralized by them.

Keywords: ethics, aesthetics, collaborationism, denunciation, pamphlet, totalitarianism, Nazism, Bolshevism, immorality.

Постановка проблеми. Проблема знаходження динамічної рівноваги етичної та естетичної парадигм у творчості письменника — одна з головних у творенні його цілісного міфу, особливо, коли при художньо якісних текстах митця маємо його неетичну (аморальну) поведінку, зокрема написання доносів на інших письменників у каральні органи, у результаті яких ці письменники були знищені. Сам жанр доносу досі не досліджений у вітчизняному літературознавстві, хоча саме він (вірус-антиміф) убиває культивовані високоестетичні та кришталево етичні знаки-коди-символи-міфи, легенди — як моделі авторської індивідуальної та колективно-національної самоідентифікації.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Евристично найближчими до теми нашого дослідження є статті Л. Пізнюк, М. Ткачука, Ю. Шереха — відповідно: «Творча дихотомія Аркадія Любченка» [8, с. 50-53]; «Майстерність викладових форм новел Аркадія Любченка» [9, с. 341-346] «Колір нестримних палахтінь («Вертеп» Аркадія Любченка)» [11, с. 443-477], у самих назвах яких адекватно закодовані основні теми — завдання — проблеми взаємозв’язку етичної та естетичної парадигм у контексті творчості та життєтворчості письменника Аркадія Любченка, на чиє текстуальне ім’я я часто натрапляв, творячи свої монографії «Письменники у пресі» [5], «Українська письменницька публіцистика 1920-2000-х років» [7], дослідженнях з історії преси [3] на основі добутих мною архівних джерел: то як на комуніста, який бореться з націоналістами, то як на націоналіста, який на інфодуховних фронтах воює з комуністами-більшовиками, то як нацистського-німецького апологета, як-от: «У цій широкій дискусії Миколу Хвильового підтримали Микола Куліш, Аркадій Любченко, Олекса Слісаренко, Михайло Яловий [7, с. 21], «А проти них зі статтями виступили Андрій Хвиля, Андрій Чубар у центральному

органі ЦК КП(б)У часописі «Комуніст»» [7, с. 34], «Особливої уваги варта заборонена в Радянському Союзі як ідейно шкідлива публіцистична спадщина Б. Антоненка-Давидовича, А. Любченка» [7, с. 73]. Психологічні, філософічні та ідеологічні мотиви вибору письменником своєї симптоматичної етично-естетичної поведінки вивчені мною також у монографії: «Діагностика і прогностика брехні: Екскурси в теорію комунікації» [4, с. 24-25], де, як і у вищеназваній монографії, проаналізовані світові та вітчизняні дослідження основних типів вибору письменником (митцем) етичної та естетичної системи координат, де брехня, квазікомунікація «починаються там, де зникають первинні основи життя — роз'єднується поняття і річ». Загалом же останнім часом літературознавці досліджують експериментальну малу прозу Аркадія Любченка (Юрій Ковалів), оповідання Аркадія Любченка «з філософським забарвленням»: проблема авторського самовияву» (Валентина Біляцька), «Психологізм «Оповідання про втечу» Аркадія Любченка (Ольга Харлан), «Вертеп» Андрія Любченка: інтермедіальний вимір тексту (Світлана Журба), «Просторово-часова організація щоденників Аркадія Любченка» (Олег Рарицький) та ін.

Постановка завдання. Першочерговим завданням нашого дослідження взаємодії етичних та естетичних моделей у тексті та життєтексті письменника, який часто міняв свої світоглядно-ідеологічні орієнтири на догоду різним окупаційним режимам і писав доноси на інших письменників.

Виклад основного матеріалу. Мій приятель — відомий вітчизняний професор-історіограф — наполегливо вважає, що коли він пише історію літератури, то його цікавлять лише тексти, а біографія авторів не важлива для нього. Я переконливо заперечую йому, стверджуючи, що навіть підсвідомо він враховує вібрацію, формозміст не лише тексту того чи того автора, але й деталі (чи й усю ауру) його життєтексту.

Про це йдеться в моїй монографії, «Митець — Влада — Преса: історико-типологічний аналіз» [2], де розглянуто типи поведінки того чи того письменника із тогочасними політичними владами та медіа, іншими письменниками, диференційовані відповідними симптомами в авторитарних, перехідних та наближених до правових суспільно-політичних системах; зроблено узагальнювальний висновок, що ті моделі стосунків письменника з представниками політичних влад і медіа «найрельєфніше фіксуються *у закрито-авторитарних*

Системах: підтримка, нейтральність, конфлікт, еміграція-імміграція» [2, с. 86], а найскладніше типізувати стосунки Митця, Влади і Преси у нестабільних (перехідних) Системах [...], де найвиразнішими образами гетерогенно-перехідних суспільних середовищ виступають:

— послідовні прихильники «старої» Системи;

— послідовні противники «старої» Системи (дисиденти);

— активні перебудовники (розмаїття нюансів, адже кожен «нову» Систему уявляє по-своєму);

— послідовні «нейтральники», для яких стосунки Митця і Влади стали темами мистецьких творів.

У перехідні періоди найрельєфніше виражені також внутрішньостанові ситуації: коли професійний Митець стає професійним політиком, політик — Митцем» [2, с. 87]. Тобто вивчаючи екзистенційний вибір того чи іншого письменника, дослідник закономірно виходить на етично-естетичний духовний дискурс творення міфу-легенди у позитивістській, метафізичній чи релігійній світоглядних системах координат, де «під зовні прекрасними сферами церкви, мистецтва стиснуті одночасно всі людські високі і низькі почуття, відчуття, нахили, які репрезентовані антипарами: Моцарт і Сальєрі, Христос та Іуда, Шевченко і Бєлінський... *поет і цар»* [2, с. 86]. Про Тараса Шевченка, який внесений нами при диференціації моделей поведінки поета із авторитарною імперською політичною владою до симптомів Христа, в одного із найоб'єктивніших, чесних, на мою думку, його біографів Павла Зайцева читаємо: «П'ятий пункт допиту торкався знайдених у нього віршів, пісень і рисунків. Тут Шевченко щодо віршів використав можливість не сказати правди. У забраних у нього альбомах були поезії, писані на Кос-Аралі (чернеткові редакції), але він, використовуючи те, що поезії ці були написані в старих альбомах, іще в 1847 році у нього забраних, а потім відданих жандармами, заявив, що все це — народні пісні, залишені ним у 1846 році під час екскурсії на Київщину, Поділля й Волинь, бо й справді там були й такі пісні. Містифікація ця Шевченкові вдалася» [1, с. 259]. Тобто навряд, чи таку поведінку поета хтось назве неетичною, хоча маємо явний приклад його явної маніпуляції, брехні...

Принаймні, естетика його текстів динамічно врівноважує ці хитрувато-іронічні самозахисні матриці його етичного егрегора, адже навіть за релігійним моральним кодексом при розкритті цієї

квазікомунікації з владою та суспільством поет покарав би лишень сам себе, як і написанням його сумносудимої поеми «Сон», як карали самі себе письменники-самогубці (див. книгу Григорія Чхартішвілі «Письменник і самогубство») [10], той же Голова спілки письменників СРСР Олександр Фадєєв, який писав доноси на письменників і застрілився через муки совісті, написавши перед актом самогубства свого відомого передсмертного листа в ЦК КПРС (див. «Литературная газета», 1991 рік, № 9). Чимало письменників, переживаючи конфлікт із політичною владою, суспільством іншими письменниками (існує твердження, що саме письменники-конкуренти — найзапекліші (іноді смертельні) вороги успішного письменника, а не політики чи кредитори, скажімо), оці (у симптомі Христа) біблійні книжники й фарисеї, які підкуповують за архетипні «30 срібняків» іуд-донощиків.

Щодо літературного міфу під назвою «Аркадій Любченко», то його етика реально настільки аморальна, що алхімічно нейтралізовує естетику його текстів. А закони хімії та алхімії, фізики та метафізики тотожні — скажу вам як колишній фізик. Суспільство, до речі, часто асоціює етику з мораллю, але це різні поняття: мораль стосується природного (об'єктивного) порядку суб'єктів, а етика — створених людиною суб'єктивних) норм і стандартів — етичних принципів праведності, святості, які сформульовані у біблійних десяти заповідях, «Моральному кодексі будівника комунізму» тощо, про що у моїй статті — «Світоглядні основи україномовної поезії: традиції і тенденції» [6, с. 210-218], де, зокрема, зазначено: «...кодекси честі творили у всі часи всі народи, бо існують писані й неписані кодекси честі бандитів, рицарів, самураїв, учителів...». Так Л. Рон Хаббард написав і надрукував у 1954 році «Кодекс честі», третя, дванадцята і тринадцята заповіді якого звучать так: «3. Ніколи не кидайте групу, підтримувати яку — ваш обов'язок; 12. Ніколи не бійтеся заподіяти біль іншому, коли ви стоїте за справедливу справу; 13. Не випробовуйте бажання подобатися або викликати захоплення». Тобто це актуально і в контексті тексту та життєтексту письменника як суспільного суб'єкта.

* * *

Те, що Аркадій Любченко активно, чинно міняв світоглядні переконання, пристосовуючись, прикриваючи свою дволикість сорочкою-вишиванкою чи християнськими символами, пустопорожніми

гаслами та заідеологізованими художніми текстами (міра таланту тут значення не має),— пів біди. Таких митців (під симптомом «флюгер») у нашій літературі з колоніальним комплексом, на жаль, легіон: від релігійних письменників полемістів, членів патріотичної «руської трійці», дехто з яких (Яків Головацький) стали москвофілами, чи (як Іван Вагилевич) — захисниками польських інтересів,— до поетів-комуністів, які переформатувались для самозбереження в антикомуністів за принципом «легко бути сміливим, коли дозволив цар».

Тепер Аркадій Любченко серед воскрешуваних, замовчуваних радянською владою письменників, як сучасне літературознавство забанює, скажімо, прославлених в радянсько-слов'янському дискурсі Бориса Олійника чи Олександра Корнійчука. Це, знаючи історіографію людства, закономірно. Але чи об'єктивно, етично?..

Ми гучно проголосили категоричну відмову від принципів соціалістичного реалізму, а насправді ретельно і пристрасно сповідуємо у дискурсі національної літератури ту ж квазіетику та квізіестетику творення фальшивих кумирів, «совість нації» із донощиків-пасквілянтів, осіб із роздвоєними чи розтроєними душами.

* * *

Ключовими словами етично-естетичного діагнозу (симптому) Аркадія Любченка є не «флюгер» (хоча він типовий зрадник-перевзуванець у контексті зміни ідеологічних орієнтирів), а пасквілянт (брехливий донощик, «стукач»... тут довгий синонімічний ряд родом із тюремно-зеківського та біблійного фольклору), адже, відкрито співпрацюючи з нацистами (безпосередньо з гестапо), зокрема як редактор колаборантської газети «Нова Україна», розлучившись із дружиною, працюючи в Києві над текстами пропагандистських німецьких документальних фільмів, писав доноси на знайомих йому українських письменників, декого із яких (зокрема прозаїка Петра Радченка) розстріляно за доносом Аркадія Любченка.

Дізнавшись про ці незаперечні факти зі статей про творчість Аркадія Любченка, серед яких уже названі в огляді літератури дослідження [8], [9], [11], прочитавши його вірнопідданський щодо німецького Рейху, який він, до речі, пізніше також розчаровано зрадив, вважаючи себе ні в чому невинним, переповнений антисемітськими, людиноненависницькими емоціями його «Щоденник» (Любченко

Аркадій. Вертеп (повість). Оповідання. Щоденник. Харків: Основа, 2005. 464 с.», де він характеризує, приміром, Натана Рибака, як «жидка, який обкручував Корнійчука! Справжнє втілення маленького Юди!», «підлим покидьком» називає Миколу Бажана, «багатодітним обірваним ідіотом» — Миколу Шпака тощо, я був шокований-стресований, як кілька років тому, коли читав пасквілі на мене самого у письменників-сучасників, частина яких були моїми друзями, у різні вітчизняні та міжнародні інституції. Тому не дивуйтесь, коли й мене розстріляє якийсь окупаційний режим. Але це окремий дискурс.

Можливо (кажу це серйозно і жартома), настала пора давати національні премії за тексти доносів імені Аркадія Любченка, хоча знаю добрий десяток достойників і в наші. «Прийшла недавно в один архів, де я люблю працювати, жіночка із проханням показати їй доноси на її вже померлого відомого батька-письменника. Їй винесли три папки, в одній із яких були доноси інших письменників на цього письменника-класика, а у двох інших — доноси цього письменника на братів та сестер по перу. Зворушено-розплакана донька письменника-донощика відмовилася відкривати ці папки і втекла з архіву»,— розповідав мені недавно відомий письменник Роман Горак.

Тому, зважаючи на висловлене, я не згоден досліджувати естетику тексту Аркадія Панасовича Любченка, бо його антиетика (писання доносів) нівелює його текстотворчість аж до антиетики, антипоетики... тексту-вірусу. Хоча зостаюся толерантним до наукових та науково-популярних розвідок тексту та життєтексту любченкознавців та любченколюбів, які вважають (див. у програмі конференції «Аркадій Любченко: експериментальна естетика й поетика творчості»), що «Цей поет юності не по-юному суворий до своєї форми, до свого стилю й композиції: він взагалі скупий на слова й лише зрідка показує, які скарби слова встиг надбати, і починає кидати їх із щедрот» (Білецький О. Із книги Г. Костюка «Поет юності і сили»), «Це, мабуть, єдиний у нас художник, що його можна назвати новелістом. Це вибагливий, вишуканий мініатюрист, що, очевидно, буде продовжувати Коцюбинського в його європейських імпресіоністичних новелах» (Хвильовий М. «Соціологічний еквівалент трьох критичних оглядів». «ВАПЛІТЕ», ч. 1. 1927), «Майстер різьбленої форми, що зумів піднести багатющу... українську літературну мову до довершеності

і блиску французької мови Флобера (з яким взагалі мав дещо спільне, як майстер)» (Шевчук Г. «Безіменна могила»)...

Толерантно цінуючи дослідження естетики Аркадія Любченка, передбачаю розширення дискусії. Хоча «сьогодні людям хочеться все пояснити. Але якщо можна пояснити картину, значить це вже не мистецтво» — стверджував П'єр-Огюст Ренуар. Те ж саме стосується літературного твору-тексту.

Висновки. Універсального кодексу письменницької честі нема, але митець, який пише доноси, пасквілі (брехливі доноси), на інших письменників у розмаїті, часом каральні — як гестапо чи КДБ) інституції, однозначно втрачає свою духовну місію, випадаючи з усіх світоглядних систем: позитивістської, метафізичної, релігійної, адже підлість, юдство однозначно поза честю, совістю у всіх часах і в усіх народів та в усіх релігіях. Тому заглиблюючись в історію української літератури, маркованої конкретними авторами з фіксованими біографічними вчинками, задокументованими різножанровими писаннями у рамках виразного порушення того чи того Кодексу моралі, честі та їх конкретними охудожненими текстами, враховуючи той момент, навіть акцентуючи на ньому, що між художніми заявами, маніфестами, реальними вчинками письменників бувають значні невідповідності, зазори, прірви, які нівелюють сакральну цінність їх художнього слова, яке не відповідає чину, адже правда — універсальна міра рівноваги у всіх фізичних, метафізичних та художньо-образотворчих системах.

Маємо справу з дзеркальною психологічною проєкцією (приписування іншій людині (чи групі людей) колективною свідомістю іншої групи своїх власних якостей, почуттів і бажань): коли Аркадій Любченко писав про Натана Рибака як про «Справжнє втілення маленького Юди!», то явно мав на увазі себе.

Тому А. Любченка простіше канонізувати у релігійній системі духовних координат, де у Рай потрапив Розбійник, який покаявся, уже висячи на хресті, ніж уводити його в національний літературний какон, що, на мою думку, смертельно шкідливо. Але ми, врешті, не судді і не прокурори, не адвокати також, а науковці-свідки. Не лікарі, а біль... Сам Універсум виніс письменникові-донощику своєрідний вирок: він нагло помер після невдалої операції на чужині...

Пройти крізь осуд, збиткування, дорікання, заздрість і підступні кривди, й зберегти у собі Любов. До ближнього свого, до літератури,

до України. Це є показником доброї, культурної та високоморальної Людини — писав про Григора Тютюнника Єгор Вайскоп (https://www.facebook.com/YegorVaiskop/). Але це вже про іншого письменника, з іншими чинними етичними принципами.

Список використаних джерел:

1. Зайцев П. Життя Тараса Шевченка. New York; Paris; München, 1955. 400 с.
2. Павлюк І. Митець Влада Преса: іст.-типолог. аналіз: Моногр. / НАН України. ЛНБ ім. В. Стефаника. НДЦ періодики. Луцьк: Надстир'я, 1997. 112 с.
3. Павлюк І. Українська легальна преса Волині, Полісся, Холмщини та Підляшшя 1917-1939, 1941-1944 рр. / НАН України. ЛНБ ім. В. Стефаника НДЦ періодики. Львів: Каменяр, 2001. 286 с.
4. Павлюк І. Діагностика і прогностика брехні: Екскурси в теорію комунікації. Львів: Сполом, 2003. 80 с.
5. Павлюк І. Письменники у пресі: українськомовний культурно-інформаційний простір Полісся, Холмщини, Підляшшя (1917-1944) та Волині 1917-2000 років: Монографія. Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2010. 148 с.
6. Павлюк І. Світоглядні основи україномовної поезії: традиції і тенденції. *Таїни художнього тексту (до проблеми поетики художнього тексту):* Т. 14 зб. наук. праць. Дніпро: Ліра, 2016. Вип. 19. 242 с.
7. Павлюк І. Українська письменницька публіцистика 1920-2000-х років: Монографія. Саарбрюккен: LAP LAMBERT Academic Publishing, 2019. 210 с.
8. Пізнюк Л. Творча дихотомія Аркадія Любченка. *Наукові записки НаУКМА*. 2007. Т. 72 (Філологія).
9. Ткачук М. Майстерність викладових форм новел Аркадія Любченка. Наративні моделі українського письменства. Тернопіль: ТНПУ, Медобори, 2007. 464 с.
10. Чхартішвілі Г. «Письменник і самогубство». Режим доступу: https://books.google.com.ua/books?id=aQMwAAAAQBAJ&hl=ru&source=gbs_navlinks_s.

11. 11. Шерех Ю. Колір нестримних палахтінь («Вертеп» Аркадія Любченка). Пороги і запоріжжя. Література. Мистецтво. Ідеології. У 3 т. Харків: Фоліо, 1998. Т. 1.

References:

1. 1.Zaytsev P. Dzhyttya Tarasa Shevchenka. N'yu-York; Paryzh; Myunkhen, 1955. 400 s.
2. Pavlyuk I. Mitets' Vlada Presa: ist. -typoloh. analiz: Monohr. / NAN Ukrayiny. LNB im. V. Stefanytsi. Periodychni vydannya NDTS. Luts'k: Nadstir'ya, 1997. 112 s.
3. Pavlyuk I. Ukrayins'ka lehal'na presa Volyni, Polissya, Kholmshchyny ta Pidlyashshya 1917-1939, 1941-1944 rr. / NAN Ukrayiny. LNB im. V. Stefanyka NDTS periodyky. L'viv: Kamenyar, 2001. 286 s.
4. Pavlyuk I. Diahnostyka ta prohnozuvannya zayikannya: Ekskursy v teoriyu spilkuvannya. L'viv: Spolom, 2003. 80 s.
5. Pavlyuk I. Pys'mennyky u presi: Ukrayins'kyy kul'turno-informatsiynyy prostir Polissya, Kholmshchyny, Pidlyashshya (1917-1944) i Volyni 1917-2000 rr.: Monohrafiya. Luts'k: VAT «Volyns'ka oblasna drukarnya», 2010. 148 s.
6. Pavlyuk I. Prozora osnova ukrayins'koyi poeziyi: tradytsiyi ta tendentsiyi // Tayemnytsi khudozhn'oho tekstu (do problemy poetyky khudozhn'oho tekstu): T. 14 s. nauk. prats'. Dnipro: Lira, 2016. Vyp. 19. 242 s.
7. Pavlyuk I. Publitsystyka ukrayins'koho pys'mennyka 1920-2000-kh rokiv: Monohrafiya. Saarbryuken: LAP LAMBERT Academic Publishing, 2019. 210 s.
8. Piznyuk L Tvorcha dykhotomiya Arkadiya Lyubchenka. Naukovi zapysky NaUKMA. 2007. Vyp. 72 (filolohiya).
9. Tkachuk M. Maysternist' vystavkovykh form romaniv Arkadiya Lyubchenka. Naratyvni modeli ukrayins'koho pys'ma. Ternopil': TNPU, Medobory, 2007. 464 s.
10. Chkhartishvili H. «Pysmennyk i samohubstvo». Rezhym dostupu: https://books.google.com.ua/books?id=aQMwAAAAQBAJ&hl=ru&source=gbs_navlinks_s.
11. Sherekh Yu. Kolir nestrumkovoho palakhtyna («Vertep» Arkadiya Lyubchenka). Porohy i Zaporizhzhya. Literatura. Tayemnytsya. Ideolohiyi. U3 tomakh. Kharkiv: Folio, 1998. Vyp. 1.